

В.І. Рагаўцоў

Паранамастычныя каламбуры ў беларускай драматургіі

Каламбуры, пабудаваныя на выкарыстанні сугучных слоў (аднакаранёвых і рознакаранёвых), у мовазнаўстве не маюць адзінага металінгвістычнага наймення. Іх называюць паранамастычнымі каламбурамі [1], але часцей за ўсё – апісальна, тыпу «каламбуры, заснаваныя на некаторых сумежных семантыка-гукавых з’явах» [2], «сутыкненні слоў з аднолькавымі паводле гучання часткамі» [3], «выкарыстанні выпадковых сугуччаў» [4], «сутыкненні значэнняў аднакаранёвых слоў», «гукавым падабенстве слоў» [5], «сугучнасці моўных адзінак» [6] і інш.

Адсутнасць адзінага тэрміна для наймення каламбураў, у аснове якіх гукавое падабенства слоў, звязана з тым, што ў лінгвістычнай літаратуры сугучныя словы не атрымалі адназначнай кваліфікацыі. Некаторыя мовазнаўцы гэтыя словы называюць паронімамі [7-10, 1]. Ёсць меркаванне, што паронімы – а д н а к а р а н ё в ы я словы, якія належаць да адной часціны мовы, маюць націск на тым самым складзе і выражаюць розныя сэнсавыя паняцці [11]. Гэта сапраўдныя, абсалютныя паронімы ў іх так званай «класічнай» форме; яны з’яўляюцца фактам моўнай сістэмы. Аднак у мастацкім маўленні часцей за ўсё супастаўляюцца з пэўнымі стылістычнымі мэтамі аднакаранёвыя (і неаднакаранёвыя) словы, выражаныя не толькі рознымі граматычнымі формамі слоў, але словамі розных лексіка-грамматычных разрадаў: [Юлька:] *Ты ж **дзяжурны!*** [Барыс:] *Ат! Яшчэ **надзяжурюся** за свой век. Усё жыццё наперадзе* (М. Матукоўскі. Мужчына, будзь мужчынам, або Уваскрэсенне Дон Кіхота.) [Печкуроў:] *Э-э, дык **Ягор Сяргеевіч** можа нас **аб’ягорыць*** [Гарошка:] *Што вы, **Кузьма** Прохаравіч, каб вы мяне не **падкузьмілі**.* (А. Макаёнак. Выбачайце, калі ласка.) Такія маўленчыя «паронімы» з большым або меншым адступленнем ад «нормы»

можна было б назваць тэрмінам «паранамасы», які некаторыя даследчыкі ўжываюць для абазначэння рознакаранёвых паронімаў [12]. Па-першае, гэты тэрмін суадносны з тэрмінам «паранамазія» («паранамасія»), што абазначае з'яву мастацкага маўлення, а па-другое, ён утвораны па аналогіі з першым кампанентам бінармы «паронімы–паранімія». На гэтай падставе каламбуры, пабудаваныя ў выніку абыгрывання паранамасаў, мэтазгодна кваліфікаваць як паранамастычныя.

Разгледзім асноўныя спосабы пабудовы паранамастычных каламбураў.

1. Збліжэнне паранамасаў з аднаўленнем унутранай формы аднаго з кампанентаў паранамастычнай бінармы. Гэты прыём пабудовы каламбураў называюць інакш народнай зтымалогіяй, у выніку якой слова можа «падпадаць асэнсаванню, а часам і значнай семантычнай і фармальнай перабудове» [13].

Народная зтымалогія сустракаецца ў паранамастычных бінармах, кампанентамі якіх з'яўляюцца:

– Прыметнікі і дзеясловы: [Матруна:] *Банадыська, сыночак! Гэта ж твой бацька хросны!* [Банадысь:] *А цяпер я яго буду хрысціць!* (В. Гарбацэвіч. Песні нашых дзён.) Наўмыснае абыгрыванне прыметніка *хросны* з аднакаранёвым дзеясловам *хрысціць*, ужытым у кантэксце з семантыкай, не звязанай з абрадам хрышчэння ('біць'), сведчыць пра негатыўнае стаўленне персанажа (Банадыся) да свайго хроснага, па-свойму камічна аднаўляе ўнутраную форму гэтага імя.

– Антрапонімы і дзеясловы: [Філімон:] *Ага, газета! Добра... (Да Міколы.) Зараз... устрымаемса крыху, я толькі перагледжу.* (Разварочвае газету і перабягае яе вачыма.) *Што гэта? Што?! Біяграфію маю абсмяялі! Памфлет!.. Жулікі!* (Да Міколы.) *Дзе гэты ваш Скакун? Скажыце вы гэтаму свайму прыяцелю, што ён за гэтакія штукі да бяды даскачацца!* (Ф. Аляхновіч. Пан міністар.) У аснове камізму каламбура – збліжэнне прозвішча *Скакун* з дзеясловам *даскакацца*, якому ўласціва ярка выражанае экспрэсіўна афарбаванае значэнне 'легкадумнымі, ганебнымі паводзінамі наклікаць на сябе непрыемнасці, бяду'. Вынікам каламбурнага збліжэння паранамасаў з'яўляецца аднаўленне ўнутранай формы антрапоніма *Скакун*, які становіцца «гаваркім».

– Антрапонімы і апелятывы: [1-шы прахожы:] *Цаплін прыехаў у тэатр к пачатку трэцяга акта.* (Ідзе далей.) <...> [Чортаў бацька:] *Паглядзім. (Пайшоў 2-гі прахожы.) На вуліцы тую чаплю лавіць, вядо-ома, куды б лепей было.* (У. Караткевіч. Кастусь Каліноўскі.) Абыгрыванне антрапоніма *Цаплін* (прозвішча) з апелятывам *чапля* ('балотная птушка з вялікай дзюбай і доўгай шыяй') стварае выразны наглядна-зрокавы вобраз персанажа, надае яму адмоўную, іранічна-з'едлівую афарбоўку.

– Антрапонімы і кампаненты фразеалагізмаў: [Ахрэм:] *Ха-ха, Мухін пад мухай.* (Я. Рамановіч. Мост.) У выніку трапнага абыгрывання прозвішча персанажа *Мухін* з апелятывам *мухай* (як часткай фразеалагізма *пад мухай* 'у стане ап'янення') аднаўляецца ўнутраная форма антрапоніма, і ён набывае камічнае гучанне.

– Узуальныя апелятывы і аказіянальныя дзеясловы: [Андрэй:] *Скрылёў, Кругляш, – чаму не ў гуце?* [Скрылёў:] *Нагуціліся! Што задарма працаваць? Няма дурных!* (Р. Кобец. Гута.) Аказіянальная дзеяслоўная форма *нагуціліся* ўтворана суфіксальным спосабам ад аказіяналізма *нагуціцца* (*нагуціліся* ← *нагуціцца*) і мае экспрэсіўна выражанае значэнне 'напрацаваліся ў гуце'.

Кампаненты паранамастычнай бінармы могуць збліжацца адвольна, і таму іх толькі з пэўнымі агаворкамі можна аднесці да «перыферыі народнай зтымалогіі як блізкія да яе па выніках» [14]: [Галя:] *Ды паслухай ты!.. Я*

проста пазычыць хацела возік зноў... [Феня] **Пазычыць? Зыкі** яшчэ не лягаюць. Старшыні буду скардзіцца, калі ты так робіш! (А. Макаёнак. Узыходы шчасця.) У каламбуры назіраецца своеасаблівая спроба народнага зтымалагізавання дзеяслова *пазычыць*, якая, аднак, мае чыста фармальны характар і з'яўляецца проста нечаканай рэакцыяй персанажа на пачуты ім дзеяслоў.

2. Збліжэнне паранамасаў без аднаўлення ўнутранай формы кампанентаў паранамастычнай бінармы. Можна вылучыць некалькі разнавіднасцей гэтага спосабу:

а) Фармальнае збліжэнне паранамасаў. Часцей за ўсё запазычанае слова з неўласцівымі мове спалучэннямі гукаў ненаўмысна збліжаецца са звыклым словам. Некаторыя даследчыкі такое абыгрыванне разглядаюць як фанетычны тып народнай зтымалогіі [15]. Аднак гукавая субстытуцыя тут «фактычна ніякага дачынення да народнай зтымалогіі не мае, паколькі не служыць для тлумачэння незнаёмых слоў праз знаёмыя, не матывуе іх унутранай формы семантычна» [14, с. 58]: [Гаўрыла Патапавіч:] *Яна самая! <...>* (Соні.) *Так, апошняе вам, Соня, пытанне. Па тэсту.* [Алімпа Іванаўна:] *Якое там яшчэ цеста? Хопіць мучыць дзяўчыну! Добра яна нам!* (У. Сауліч. Адзін Гаўрыла ў Полацку.) Паранамас *цеста* ўтвораны ў выніку замены [т] у слове іншамоўнага паходжання *тэсту* гукам [ц'] (на аснове характэрнай для беларускай мовы фанетычнай з'явы цекання).

Да разнавіднасці ўтварэння гэтага тыпу каламбураў можна аднесці збліжэнне перыферыйнай лексікі [16] і агульнаўжывальнага слова з пераносным значэннем, міжстылёвага з экспрэсіўна маркіраваным. Паранамастычную бінарму могуць утвараць:

– Антрапонімы і апелятывы: [Курбатаў:] *Я кажу, таварыш **Калібераў**, што аферысты бываюць розных **калібраў**.* (А. Макаёнак. Выбачайце, калі ласка.) Каламбур пабудаваны на абыгрыванні паранамасаў *Калібераў* (антрапонім) і *калібраў* (апелятыў 'памераў, велічыні'), набывае камічны эффект з дапамогай актуалізатара *аферысты*.

– Апелятывы і айконімы: [Дон Кіхот:] *Дон Кіхот Ламанчскі.* [Васілевіч:] *Вы з раённай самадзейнасці?* [Дон Кіхот:] *Не, я з **рамана**.* [Васілевіч:] *З **Раманаўкі**, што пад Віцебскам?* [Дон Кіхот:] *Я з **рамана Мігеля** дэ **Сервантэса Сааведры** (М. Матукоўскі. Мужчына, будзь мужчынам, або Уваскрэсенне Дон Кіхота.) У каламбуры абыгрываецца семантычна далёкія паранамасы: форма апелятыва *раман* ('вялікі апавядальны мастацкі твор') і айконіма *Раманаўка*.*

– Гідронімы і антрапонімы: (Пакуль яны сварацца, праходзяць В. Прынская і Панаў, жвава гаворачы і паказваючы на шклянкі.) [Сцяпан (жэстам паказвае на іх) :] [Галёнка:] *Што? Што вы хочаце сказаць?* [Сцяпан] *Што міма вас праплывае **Волга**.* [Галёнка:] *Як міма вас **Вольга**.* (Выходзіць сярдзіта.) (М. Грамыка. Віно бушуе.) Камізм (сарказм) каламбура абумоўлены не толькі абыгрываннем уласных імёнаў, але і рэалізацыяй полісемантам *праплывае* (вербальным – у першай рэпліцы і «нулявым» – у другой) двух значэнняў: прамога 'працякае' і пераноснага 'бяследна знікае'.

– Два айконімы: [Шкаляр:] *Можа, вучыўся пан у **Сарбоне**?* [Несцерка:] *Як? У **Смаргоні**?* [Шкаляр:] *Так, у **Сарбоне**.* [Несцерка:] *Не, у **Смаргоні** сам я не быў, але сваяк мой там некалі жыў.* (В. Вольскі. Несцерка.) Камічны эффект каламбура звязаны з «недачуваннем» персанажаў, якія па-свойму ўспрымаюць і абыгрываюць невядомыя ім айконімы.

У паранамастычнай бінарме вербальна выражаным можа быць толькі адзін кампанент, а другі («нулявы») у пэўнай ступені экспліцыруецца элементамі вербальнага кантэксту: [Коля:] *<...> Ці не хочаце вы прыбраць*

г е а м е т р ы ч н у ю ф і г у р у ? Я сам даўно пра гэта думаю... [Ганна:] Геаметрычную фігуру? Што гэта такое? [Коля:] Ну, разумееце, **Кубэ**... (А Кучар. Гэта было ў Мінску.) Антрапонім **Кубэ** збліжаецца з вербальна не выражаным апелятывам **куб**, рэпрэзэнтантам якога з'яўляецца спалучэнне *геаметрычная фігура*.

Назіраюцца выпадкі, калі слова, якое абыгрываецца, у кантэксце няма, а ўжываецца толькі яго паранамастычны варыянт: [Матруна (у бок пакояў) :] *Іграюць, балюць... Нібы нічога нікага і навошта тады гэта леваруцыя?* [Барыка:] *У тым і ўся справа, цётка, што дагэтуль была толькі «праваруцыя», а цяпер і «леваруцыя» будзе. Ха-ха* (М. Грамыка. Каля тэрасы.) Камічны эфект выклікае не толькі паранамас *леваруцыя* (метатэзная форма лексемы *рэвалюцыя*), але і супастаўленне яго з паранамасам *праваруцыя*, утвораным іншым персанажам шляхам замены часткі *лева-* на антанімічную *права-*:

фармальна-сэнсавае абыграванне паранамасаў. Адбываецца мэтанакіраванае збліжэнне паранамасаў неаднароднай семантыкі, што надае выказванню эфектную камічную афарбоўку: [Іван (усё яшчэ прыкідваецца) :] *Там кожны вечар можна ў цырк хадзіць. Не тое што тут. У тэатр, у оперу. А то – толькі па целевізару ды ў кіно бачыў тых, што танцуюць у «Лебядзіным возеры». А я хачу жывую паглядзець.* [Каравай:] *Паглядзець ці паглядзіць?* (А. Макаёнак. Таблетку пад язык.);

канцэнтрацыя аднакаранёвых паранамасаў. Назіраецца ў адной-дзвюх рэпліках персанажаў. Перанасычанасць мікратэксту словамі, пазбаўленымі сэнсавай нагрукі, стварае камічны эфект. [Бусько:] *Гэта што? Я сам буду морду крывіць перад публікай? Дурыкі строіць? Не брат, ты прыдумай што-небудзь другое. Гор-топ, гор-буд, до-орс, гор-прод, гор-пром. Што-небудзь галантарэйнае.* [Ухватаў:] *Можа, гор-хал?* (А. Макаёнак. Пагарэльцы.) На першы погляд, адбываецца своеасаблівая гульня узуальнымі састаўнымі найменнямі, пабудаванымі паводле адной мадэлі з агульнай каранёвай марфемай *гор-*. Камізм дасягае апагею, калі ў мове другога персанажа (Ухватава) у састаўным найменні гэта каранёвая марфема ўжываецца з другой, аказіянальнай, каранёвай марфемай *-хват*, у якой заключана ўся «соль» (у іранічна-з'едлівай форме як бы падводзяцца вынікі «разважанняў» Бусько аб сваім будучым «месцаўладкаванні»).

Паранамастычныя каламбуры, пабудаваныя двума асноўнымі спосабамі (збліжэннем паранамасаў з аднаўленнем і без аднаўлення ўнутранай формы кампанента паранамастычнай бінармы), з'яўляюцца эфектыўным сродкам выражэння камічнага эфекту ў беларускай драматургіі.

ЛІТАРАТУРА

1. **Шубадзёрава А.М.** Каламбур у мове беларускай драматургіі: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Гомель, 1998. С. 7.
2. **Щербина А.А.** Сущность и искусство словесной остроты (каламбура). Киев, 1958. С. 51.
3. **Ходакова Е.П.** Каламбуры у Пушкина и Вяземского // Образование новой стилистики русского языка в пушкинскую эпоху. М., 1964. С. 313.
4. **Ходакова Е.П.** Каламбур в русской литературе XVIII в. // Русская литературная речь в XVIII веке. Фразеологизмы. Неологизмы. Каламбуры. М., 1968. С. 245.
5. **Вакуров В.Н.** Речевые средства юмора и сатиры в советском фельетоне. 2-е изд. М., 1969. С. 9-11.
6. **Брякин В.В.** Речевые средства создания комического в сказе (На материале рассказов М. Зощенко): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1981. С. 12.
7. **Ахманова О.С.** Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 313.

8. **Колесников Н.П.** Парономазия как стилистическая фигура // Русский язык в школе, 1973. № 3. С. 87.
9. **Бельчиков Ю.А.** Паронимия // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 368.
10. **Кунцэвіч Л.П.** Паранімія // Беларуская мова: Энцыкл. Мн., 1994. С. 412.
11. **Вишнякова О.В.** Паронимия в русском языке. М., 1984. С. 4.
12. **Ковалев В.П.** Языковые выразительные средства русской художественной прозы. Киев, 1981. С. 71.
13. **Шмелев Д.Н.** Современный русский язык: Лексика. М., 1977. С. 228.
14. **Максимов Л.Ю.** Народная этимология и ее стилистические функции // Русский язык в школе, 1982. № 3. С. 58.
15. **Антошин Н.С.** Народный юмор и народная этимология в произведениях **Н.С. Лескова** // Науч. зап. Ужгородского гос. ун-та. Ужгород, 1952. Т. VI. Историко-филологическая серия. С. 32.
16. **Плотнікаў Б.А.** Агульнае мовазнаўства. Мн. 1994. С. 237.

S U M M A R Y

The most important ways of paronomastic puns creation as an effective means of expressing of comic actions in Byelorussian drama are analysed in the article.